

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Б.Н. ЕЛЬЦИН атындагы КЫРГЫЗ-ОРУС СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда УДК 811.111 (575.2) (043.3)

МАМЫТОВА АСЕЛЬ КАЗЫБЕКОВНА

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ
ТАБЫШ ТУУРАНДЫ СӨЗДӨРДҮН
ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

10.02.20 –тектештирме-тарыхый, типологиялык
жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин «Англистика жана маданият аралык байланыш» кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Найманова Чолпон Капаровна** - филология илимдеринин доктору, Кыргыз – Түрк «Манас» университетинин Гуманитардык факультетинин филология бөлүмүнүн профессору

Расмий оппонент: **Алишова Махабат Култаевна** - филология илимдеринин доктору, К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин чет тилдер кафедрасынын доценти

Абдраева Айгуль Төлөковна - филология илимдеринин кандидаты, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин доценти.

Жетектөөчү мекеме: **К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин чет тилдер кафедрасы.** Дареги: 722200, Кыргыз Республикасы, Каракол ш., Абдрахманова көч., 103.

Диссертациялык иш 2023 – жылдын 23- июнунда саат 10:00дө Ош мамлекеттик университети жана Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз – Орус Славян университетинин алдындагы филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча уштурулган К 10.22.648 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек ш., Киев көч., 44. <https://vc.vak.kg/b/102-nue-ms2-yib>

Диссертация менен Ош мамлекеттик университетинин (7140000, Ош ш., Ленин көч., 333) жана Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз – Орус Славян университетинин (720000, Бишкек ш., Киев көч., 44) китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат «__»_____ таркатылды.

К 10.22.648 диссертациялык кеңешинин
окумуштуу катчысы, ф.и.к., доцент

Ибраимова Г.О.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Классикалык философиянын өзөктүү, негизги маселеси катары идеянын материяга, аң-сезимдин болумушка (бытие) карата катышы, алардын кайсынысынын алгач жаралгандыгы боюнча талаш-тартыштар, полемикалык көз караш, концепциялар тилдин философиясы жаатында айтылып келгендиги белгилүү. Маселен, тилдин жаралуусуна байланыштуу гипотезалардагы материалистик жана идеалистик концепцияларды сөз болуп жаткан маселеге байланышта кароого болот. Атап айтканда, тил кудайдын кудурети менен жаралгандыгына байланыштуу айтылган идеалистик көз караш менен катар, эмгек же айрым адабияттарда берилип жүргөндөй, эмгек процессин коштогон кыйкырыктар теориясы, коомдогу макулдашуу теориясы, социалдык теория, био-социалдык теория, марксистик теория, сырдык сөздөр теориясы жана тууранды сөздөр теориясы өңдүү бир катар теориялар тилдин жаралуусундагы материалистик концепциянын негизин түзөт. Демек, тууранды сөздөрдүн тилдин жаралуусуна негиз болгондугун палеолингвистикалык аспектиден кароо менен, тууранды сөздөрдү тилдин өнүгүү эволюциясындагы адамдар ортосундагы коммуникациянын алгачкы, примитивдүү, сигналдык формалары катары мүнөздөө шарт. Мындан тышкары тууранды сөздөр тилдин эмоционалдуулугун, экспрессивдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн, образдуулугун арттыруу максатында көркөм стилде жана оозеки сүйлөшүү стилинде да активдүү пайдаланылат. Биздин изилдөө ишибизде айтылган ушул маселелерге түз жана кыйыр байланышкан жагдайлар кыргыз жана англис тилдериндеги табыш тууранды сөздөрдүн (ТТС) мисалында каралып, алардын лексика-семантикалык бөтөнчөлүктөрү конкреттүү тилдик факты-материалдар аркылуу иллюстрацияланып берилди.

Диссертациялык ишибиздин темасынын **актуалдуулугун** төмөндөгүдөй жагдайлар аркылуу негиздөөгө болот:

- Кыргыз жана англис тилдериндеги ТТСтердин лексика-семантикалык, функционалдык табияты, сөз жасоочу, экспрессивдик, стилистикалык потенциалдары аталган тилдердин алкагында иликтенгени менен, алар сөз болуп жаткан эки тилди салыштыруу өңүтүнөн изилдөөгө алынбагандыгы;

- ТТСтердин биз сунуштагандай лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүлбөгөндүгү, туташ тандоо ыкмасын (метод сплошной выборки) колдонуу аркылуу алардын иерархиялык структурадагы семантикалык талааларынын түзүлбөгөндүгү;

- ТТСтердин ар кандай чөйрөлөрдөгү (антропochөйрө, техnochөйрө, табиятchөйрө, зоочөйрө) колдонулушуна байланыштуу маселелердин изилденбегендиги;

- Сөз болуп жаткан эки тилдеги ТТСтердин стилдик, көркөм максатта колдонулушунда алардын экспрессивдик, стилистикалык потенциалдарынын, улуттук бөтөнчөлүктөрүнүн жана которулуу ыкмаларынын конкреттүү тексттердин мисалында каралбагандыгы.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Англис жана кыргыз тилдериндеги ТТСтердин бирдей лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүү, алардын ар кандай чөйрөлөрдөгү (антропочөйрө, техночөйрө, табиятчөйрө, зоочөйрө) колдонулушу жана реципиент тарабынан кабылданыш өзгөчөлүктөрүнө карай семантикалык талаа түзүүгө байланыштуу маселелер саналат.

Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

- 1) үндүн табияты жана аны кабыл алуу боюнча маселелерди карап чыгуу;
- 2) жалпы тил илиминдеги, англис тилиндеги, түрк тилдериндеги жана кыргыз тил илиминдеги ТТСтердин изилденишине сереп жүргүзүү;
- 3) кыргыз жана англис тилдериндеги антропо жана техно чөйрөлөрдөгү ТТСтердин лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн талдоо;
- 4) кыргыз жана англис тилдериндеги табият жана зоо чөйрөлөрдөгү ТТСтердин лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн анализдөө;
- 5) англис жана кыргыз тилдериндеги ТТСтерди реципиент тарабынан кабыл алуу өзгөчөлүктөрүнө карай семантикалык талааларды түзүү;
- 6) эки тилдеги ТТСтердин стилдик колдонууларын конкреттүү тилдик иллюстрациялардын негизинде улуттук өзгөчөлүктөрдү көрсөтүү.

Иштин илимий жаңылыгын төмөнкүдөй натыйжалары түзөт:

- 1) англис жана кыргыз тилдериндеги ТТСтердин эстетикалык, экспрессивдик стилистикалык касиеттери толук мүнөздөмөгө алынды; алардын тилдин өнүгүү процессине жана адамдын аң-сезимине өзгөчө таасири аныкталды;
- 2) эки тилдин ТТСтери жаңыча топтоштурулду; алардын түрдүү чөйрөлөрдө (антропочөйрө, техночөйрө, табиятчөйрө, зоочөйрөлөр) колдонулушу сыпатталды;
- 3) англис, кыргыз тилдеринин ТТСтери психикоакустикалык бөтөнчөлүктөргө ээ болгону менен, бир топ жалпы касиеттерге: үн сүрөттөө, мүнөздөө, таасирлентүү, жөнөкөйлөштүрүү, тил каражаттарын үнөмдөө, эстетикалык жана экспрессивдик кызмат аткаруу сыяктуу окшоштуктарга ээ болушу тастыкталды;
- 4) ТТСтердин вариативдүүлүгү англис жана кыргыз тилдерин пайдалануучулардын улуттук, социалдык жана жекече көз караштарына багынычтуулугу көрсөтүлдү;

5) ТТСтердин семантикалык талааларынын түзүлүшү, алардын колдонулушундагы троптордун, стилистикалык фигуралардын кызматтары сыпатталды;

б) ар кандай чөйрөлөрдө табыштарды кабыл алуу өзгөчөлүктөрүн аныктоо максатында эксперименттер жүргүзүлдү, анын негизинде реципиент тиешелүү болгон коом, жашоо образы жана адамдын аң - сезимине таасир берүү мүмкүнчүлүктөрү ачыкталды.

Илимий иштин практикалык баалуулугу. Изилдөөдөн алынган натыйжаларды, корутунду-тыянактарды тектеш жана тектеш эмес тилдерди салыштырууга багытталган изилдөөлөрдө, ошону менен эле бирге лексикология, семасиология, морфология, синтаксис, этнолингвистика, когнитивдүү лингвистика, көркөм текстке лингвистикалык илик жүргүзүү, котормо теориясы жана практикасы өңдүү дисциплиналар боюнча лекциялык курстарды жана семинардык сабактарды өтүүдө пайдаланууга болот. Мындан тышкары изилдөөдөн алынган жыйынтыктар аталган багыттар боюнча типтүү жана жумушчу программаларды, окуу куралдарын даярдоодо теориялык материал иретинде колдонууга сунушталат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. ТТСтердин экспрессивдик, эмоционалдык, стилистикалык потенциалы алардын тилдин өнүгүү эволюциясынын баштапкы, примитивдүү акустикалык сигналдар колдонулган функционалдык этабынан бери келаткан, адамдын аң-сезимине өзгөчө таасир эткен тилдик каражаттар экендиги аркылуу түшүндүрүлөт.

2. ТТСтердин бири –биринен психоакустикалык өзгөчөлүктөрү аркылуу айырмаланганы менен, аларга үн сүрөттөө, мүнөздөө, таасирлентүү, жөнөкөйлөштүрүү, тил каражаттарын үнөмдөө, эстетикалык жана экспрессивдик өңдүү орток милдеттер мүнөздүү.

3. ТТСтердеги вариативдүүлүктү кыргыз жана британ элдеринин социалдык өзгөчөлүктөрүн, маданиятын, жашоо образын жана дүйнө таанымын чагылдырган лингвистикалык маркерлер катары мүнөздөөгө болот;

4. ТТСтер контекстте семантикалык катмарлануу, маалыматты концентрациялоо, ассоциативдик сигналдардын бүтүндөй спектрин жаратуу мүмкүнчүлүгү менен гана чектелбестен, алар колдонууда троптук жана стилдик фигураларды, семантикалык кош пландуулуктарды, фоносемантикалык өзгөчөлүктөрдү, горизанталдык жана вертикалдык семантикалык талааларды жарата алуусун аныктоого болот.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Англис жана кыргыз тилдериндеги ТТСтердин лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүлүшүнө, алардын колдонулушунун антропчөйрө, технчөйрө, табиятчөйрө, зоочөйрө өңдүү

чөйрөлөрүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоого, метафоризациялануу, семантикалык кош пландуулук потенциалына ээ болуу өндүү өзөктүү маселелердин англис жана кыргыз тилдеринин факт-материалдарынын негизинде изилдениши автордун жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы жана жарыяланышы. Изилдөөнүн негизги жоболору жана андан алынган натыйжалар боюнча 10 макала жарыяланып, анын ичинде КР ЖАК тарабынан расмий каттоодон өткөн жыйнактарда 5, РИНЦ системасы аркылуу индекстелүүчү басылмаларда 5 макала жарык көрдү.

Иштин көлөмү жана түзүмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү 225 бетти түзөт.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөгө алынган теманын актуалдуулугу, максаты, милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык баалуулугу, коргоого алып чыгуучу негизги жоболор чагылдырылып, изилдөөнүн жыйынтыгынын апробацияланышы жана илимий иштин түзүлүшү боюнча маалыматтар берилди.

Биринчи бапта **«Изилдөөнүн теориялык негиздери жана аталган тема боюнча изилдөөлөргө сереп»** деп аталып, кийинки параграфтарга бөлүнгөн: 1.1. Үндүн табияты жана аны кабыл алуу; 1. 2. Табыш тууранды сөздөрдүн жалпы тил илиминде изилдениши; 1. 3. Табыш тууранды сөздөрдүн чет элдик жана англис тил илиминде изилдениши; 1. 4. Табыш тууранды сөздөрдүн түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилдениши; 1.5. Кыргыз жана англис тилдериндеги табыш тууранды сөздөрдүн стилдик максатта колдонулушу, милдеттери, алардын улуттук өзгөчөлүктөрү жана которулуу ыкмалары.

Жалпы тил илиминдеги, англис тил илиминде жана кыргыз тил илиминде ТТСтердин илимий изилденишине сереп жүргүзүлүп, англис жана кыргыз тилдериндеги ТТСтердин семантикалык жана структуралык өзгөчөлүктөрү белгиленди. Англис жана кыргыз тилдериндеги колдонулган ТТСтердин орток милдеттери анализденди.

1.1. Үндүн табияты жана аны кабыл алуу. Сөздүн формасы менен маанисинин байланышын байыркы замандан бери эле изилдеп келишет. Эң биринчилерден болуп, «табигый тилдердин башаты» жөнүндөгү жоболорду байыркы гректердеги стоиктердин мектебинен «теория фюсей» (fusei - жаратылыш, тилдин табигый мүнөздөмөлөрү) деп атаган формасынан көрө алсак болот, ал жерде үн менен анын мааниси «табыштарды тууроо» (адамдар тарабынан жана жаратылыштан чыккан үндөрдү кайра тууроо)

менен түшүндүрүлүп берген. Андан кийинки жүз жылдыктарда дабыштарды тууроо боюнча көптөгөн теориялар, терминдер иштелип чыккан, алардын катарына «табыш тууранды», «ономатопея», «сырдык сөздөр» жана башка алардын ар түрдүү варианттары кирген болсо, үн жана анын маанисинин байланышын табыштарды тууроодон башталган деп белгилешкен. Ошентип, ТТСтерди изилдөөнүн башатын тил пайда болгондо эле башталган деп белгилесек болот. Бул жаатта Аристотель (б.з.ч. 384-322), Ф. Энгельс (1845-1846), Б. де Куртене (1963), А. Н. Тихонов (1981), С. В. Воронин (1990), А.М. Пешковский (2001), Е. В. Тишина (2010) ж. б. эмгектерин арнашкан. ТТСтер биринчилерден фонетикада изилденип, андан соң ар кандай семантикалык топторго бөлүнүп жана изилденип, кийинчээрек психолингвистикада, паралингвистикада жана когнитивдик семиотикада өз ордун тапкан.

1.2. Табыш тууранды сөздөрдүн жалпы тил илиминде изилдениши. Үн – бул же тиги чындыктын көрүнүшү. Бирок үндү кабыл алыш, мисалга алсак, өңдү таанууга караганда таталыраак, анткени биз кандайдыр бир нерсени бир канча убакытты талап кылып карап таанууга мүмкүнчүлүк алабыз. Ал эми үн кыска гана убакыттын ичинде угуп кабыл алуубузду талап кылат. Өз кезегинде үндү салыштырмалуу угуп кабыл алуу менен тил аркылуу табышты калыбына келтиребиз. Заманбап тил илиминде А. М. Газов – Гинзберг (1965), Л. М. Васильев (1981), Р. М. Шафер (1977), Н. Н. Моисеев (1990), И. Г. Рузин (1993), Ю. В. Казарин (2000), Т. В. Цивьян (2000), Н. А. Мишанкина (2002), С. С. Шляхова (2006), Н. А. Курашкина (2007), И.А. Шаронов (2009), Н. Н. Евтугова (2010), Е. В. Тишина (2010), С. В. Стефановская (2012) ж.б. ТТСтерди изилдешкен.

1.3. Табыш тууранды сөздөрдүн чет элдик жана англис тил илиминде изилдениши. ТТСтер англис тил илиминде ономатопея термини менен белгилүү болуп, байыркы грек тилинен алынган *ὀνοματοποιία*, латын тилиндеги транскрипциясы - *[onomatopoeia]*, сөз жасоо деген маанисин билдирет (*ὀνόματος* — заттын аты, *ποιέω* — жасоо). Жалпы англис тил илиминде ТТСтердин **семантикалык** жана **структуралык** өзгөчөлүктөрүнө сереп жүргүзүлгөн. ТТСтерди изилдөөлөр ХХ- кылымда башталса дагы бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн актуалдуулугун жоготкон жок. Биринчилерден болуп В. фон Гумбольд (1830), Ф. де Соссюр (1957), Х. Марчанд (1956), Клои (1977), И. Р. Гальперин (1982), Н. М. Юсифов (1985), М. Кайда (1985), И. В. Арнольд (1986), С. В. Воронин (1990), Л. Счоруп (1993), Л. Хинтон (1994), С. М. Кусума (2013), Е. А. Рахлина (2016), С. К. Вилма (2017), Ж. М. Мерле (2017) ж.б. илимий эмгектерин ТТСтерге арнашкан.

1.4. Табыш тууранды сөздөрдүн түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилдениши. Түркологияда тууранды сөздөрдүн окуусу Махмуд Кашгариден башталган, ал 400 ашык ТТСтерди өзүнүн өздүгүнө киргизген.

Ал эми ТТСтердин туркологиядагы лингвистикалык окууларына Р. Куңгуров (1909), А. Искаков (1910), А. Байтурсынов (1920), Н. И. Ашмарин (1924), Ш. Ш. Сарыбаев (1925), Т. Бангыюглу (1940), Н. А. Баскаков (1952), Н. К. Дмитриев (1952), М. Эргин (1953), Л. Н. Харитонов (1954), М. Худайкулиев (1959), Ш. Шаабдурахманов (1983), Э. Бегматов (1984), Г. Е. Корнилов (2003), К. Ш. Хусаинов (2012), А. А. Шибанов (2018), С. Жаферов (2019), М. Адилов (2020) ж. б. лингвисттер чоң салымдарын кошушкан. Кыргыз тил илиминде ТТСтерге К. Тыныстанов (1934), Ү. Бактыбаев (1939), Б. М. Юнусалиев (1952), И. А. Батманов (1980), С. Кудайбергенев (1981), К. Дыйканов (1989), Т. Садыков (1992), И. Абдувалиев (1997), Т. Аширбаев (2000), Н. О. Турганбаев (2008), Э. Кожа (2008), Ч. Гапарова (2008) ж. б. лингвисттер илимий эмгектерин арнашкан.

1.5. Кыргыз жана англис тилдериндеги табыш тууранды лексиканын стилдик максатта колдонулушу, милдеттери, алардын улуттук бөтөнчөлүктөрү жана которулуу ыкмалары. ТТСтер кыргыз адабиятында (өзгөчө балдар адабиятында), кыргыз оозеки чыгармачылыкта (жомоктордо, табышмактарда, жаңылмачтарда, макалдарда, эпостордо) көп кездешет. ТТСтер жөнөкөй баарлашууда, газета, журналдарда, жарнамада ж.б. кеңири колдонулат.

ТТСтер англис жана кыргыз тилдеринде сүйлөм ичинде бир нече милдеттерди аткарат, мисалы:

Ээлик: *Күрү-гүү* күчөдү, ызы-уу азайды. *A twitter* had been coming from the wood side.

Баяндооч: Мылтык *тарсылдады*, чагылган жарк-журт этти. *It*, troubled from its slumbers, *twitters* and *flaps* its wings

Аныктооч: *Кажы-кужу* сөздөр угулду. *She* considered, trying to ignore the *jangling* hangers, with their cold, quick touch

Толуктооч: Алар *ызы-чууну* жактырышпайт, Танабай *чуру-чууга* кирди. *The motor* gave a last *gasp*, and then stopped completely.

Бышыктооч: Асангул *бырс-бырс* күлдү.

Англис жана кыргыз тилдеринин лексикалык, семантикалык өзгөчөлүктөрүнө таянып, ушул эки тилде сүйлөгөн элдердин кулк-мүнөзүн, каада-салттарын эске алып, табыш тууранды сөздөрдү стилдик максатта төмөндөгүдөй топторго бөлдүк: үн сүрөттөө, мүнөздөө, таасирлентүү, жөнөкөйлөштүрүү, тил каражаттарын үнөмдөө, эстетикалык жана экспрессивдик милдети.

Экинчи бап “Изилдөөнүн материалдары, методологиясы жана методдору” деп аталып изилдөөнүн объектиси, изилдөөнүн предмети, изилдөөнүн материалдары жана колдонулган ыкмалар берилген. Ишибизде универсалдуу, жалпы илимий таанып билүү, жандаштырма, типологиялык,

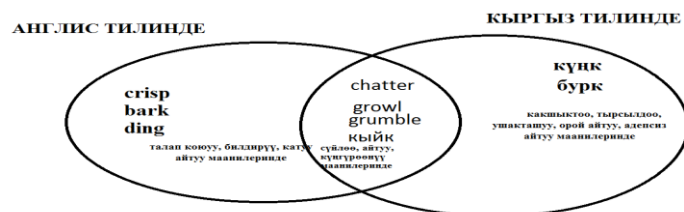
социолингвистикалык анализ, статистикалык, стилдик анализ методдору колдонулду.

Үчүнчү бап “Англис жана кыргыз тилдериндеги табыш тууранды сөздөрдүн лексика семантикалык өзгөчөлүктөрү” деп аталып, кийинки топчоордон түзүлдү: 3.1. Англис жана кыргыз тилдериндеги антропochөйрөдөгү табыш тууранды сөздөргө лексика-семантикалык анализ жүргүзүү; 3.2. Англис жана кыргыз тилдериндеги технochөйрөдөгү табыш тууранды сөздөргө лексика-семантикалык анализ жүргүзүү; 3.3. Англис жана кыргыз тилдериндеги табиятchөйрөдөгү табыш тууранды сөздөргө лексика-семантикалык анализ жүргүзүү; 3.4. Англис жана кыргыз тилдериндеги зоочөйрөдөгү табыш тууранды сөздөргө лексика-семантикалык анализ жүргүзүү; 3.5. Англис жана кыргыз тилдериндеги табыш тууранды сөздөрдү лексика-семантикалык таблицага жайгаштыруу; 3.6. Эксперимент: реципиенттердин табыштарды кабыл алуу өзгөчөлүктөрү.

3.1. Англис жана кыргыз тилдериндеги антропochөйрөдөгү табыш тууранды сөздөргө лексика-семантикалык анализ жүргүзүү

Англис жана кыргыз тилдериндеги антропochөйрөдөгү ТТСтер бир нече майда топторго бөлүнүп каралды:

а) сүйлөөгө тиешелүү ТТСтер, мисалы Don't *babble* the secret to them (L. Carrol), Капырай, «Аккан арыктан суу агат» деген ушу да – *күңк* этти (Т. Касымбеков).

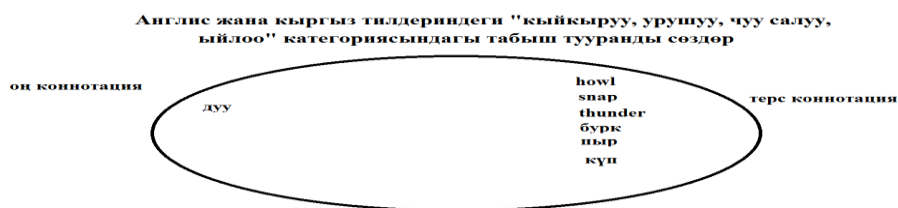
Англис жана кыргыз тилине катышкан сүйлөөгө тиешелүү ТТСтерди анализдеп көңүл чордонунда реципиент катары «адам» болгондуктан сүйлөшүү, баарлашуу маанилериндеги ТТСтер абдан көп кездешкен.

б) ырдоого тиешелүү ТТСтер, мисалы She used to *carol* cheerfully every morning. (O. Henry), *Зыңкылдап* ырдап келе жатып Дүйшөнаалы чалынды дейсиң, алласы оозуна келе түштү эле (Д. Таалайбеков).

Биз карап чыккан мисалдарга таянып, эки тилде «ырдоо» категориясындагы ТТСтер «сүйлөө» категориясына салыштырмалуу дээрлик аз кездешкен.

в) кыйкыруу, урушуу, чуу салуу, ыйлоого тиешелүү ТТСтер, мисалы, The baby was *howling* with pain and had a fever, so we took her to the doctor. (N. Horsburg). Кармалып кетип барамын, калың эл ыйлап *буркурап*, ... (Токтогул).

Колдонулган мисалдарга таянып англис кыйкыруу, урушуу, чуу салуу, ыйлоого тиешелүү ТТСтер үндү катуу чыгаруу менен негативдик гана маанини алып жүрсө, кыргыз тилиндеги кыйкыруу, урушуу, чуу салуу, ыйлоого тиешелүү ТТСтер бир эле учурда негативдүү жана жумушту кызуу иштөө маанилеринде дагы кездешкен.

г) дем алууга, жөтөлүүгө тиешелүү ТТСтер, мисалы Bill's laughter turned into a *coughing* fit (S. King), Асан *борсулдан* жөтөлүп, дени табы ысып турду (Т. Касымбеков).

Анализдердин негизинде эки тилде дем алуу системасына байланышкан ТТСтер маанисине карай окшош экенин баамдадык. Кыргыз тилинде англис тилине салыштырмалуу адамдын жаны чыгып бараткан абал абдан маанилүү жана көп көңүл бурулаарын байкадык.

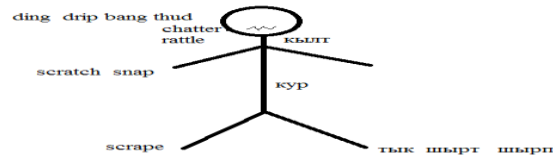
д) күлүү, каткыруу, жылмаюуга тиешелүү ТТСтер, мисалы, George *giggled*. "I guess so." (J. Jerome). Дагы *борсулдан* күлүп койгонун кантейин уялбай (С. Рыскулов).

Колдонулган мисалдарга таянып англис тилинде күлүү, каткыруу, кыткылыктоо, бырсылдоо, акырын күлүү ТТСтер анализге алынды.

е) кыймыл – аракетке тиешелүү ТТСтер, мисалы, His head *thudded* the floor and lost consciousness (L. Carroll), Кыймылдай түшүп алкымы, *кылт* эткизип, жутуп жиберет (Тамсилдер).

Англис жана кыргыз тилдериндеги адамдын кыймыл - аракетинен келип чыккан табыш тууранды сөздөр

Англис жана кыргыз тилдериндеги кыймыл – аракетке тиешелүү ТТСтерди анализдеп, төмөндөгүдөй жыйынтыктарга келдик: 1) негизинен кыймыл аракетке байланышкан ТТСтер англис тилинде кыргыз тилине салыштырмалуу көп кездешкен; 2) кыргыз тилинде ТТСтер басуу процессин жана курсак ачкан маалды чагылдырган.

ж) эмоцияга тиешелүү ТТСтер, мисалы, *The children gasped in fright when the monster appeared on stage* (A. Bierce), Угулду жүрөгү бир *түрсүлдөн*, Термелтип, титиреткен дарак, тамды ... (Б. Абакиров).

Англис жана кыргыз тилдериндеги адамдын эмоциясын билдирген табыш тууранды сөздөр

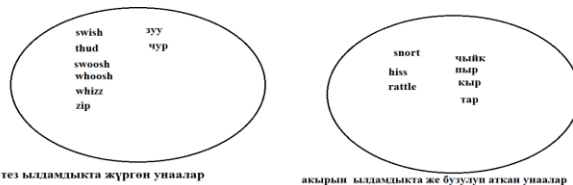

Анализге алынган мисалдарга таянып англис тилиндеги эмоцияга тиешелүү ТТСтер кошумча маани катары таң калуу, кызыгуу маанилеринде болсо, ал эми кыргыз тилиндеги эмоцияга тиешелүү ТТСтер жүрөктүн согушу маанилеринде көрдүк.

3.2. Англис жана кыргыз тилдериндеги технoчөйрөдөгү табыш тууранды сөздөргө лексика-семантикалык анализ жүргүзүү. Англис жана кыргыз тилдериндеги технoчөйрөдөгү ТТСтерге лексика - семантикалык анализ жүргүзүүдө, аларды бир нече майда топко бөлүп карадык:

а) унаадан чыккан ТТСтер, мисалы, *The trolley came by, dinging noisily* (S. King), *Калдыран*, араба ото эски болучу. Уза-ак жылдар бою ... (Ч. Айтматов).

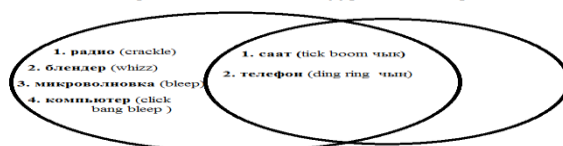
Англис жана кыргыз тилдериндеги "унаа" категориясындагы табыш тууранды сөздөр

Англис тилиндеги унаадан чыккан ТТСтер кыргыз тилиндеги унаадан чыккан ТТСтерден айырмаланып турат.

б) колдонууга арналган техникалардан чыккан ТТСтер, мисалы, *The computer bleeped regularly* (A. Halley), *Чык-чык* эткен сагатым, Кайда шашып барасың? (А. Осмонов).

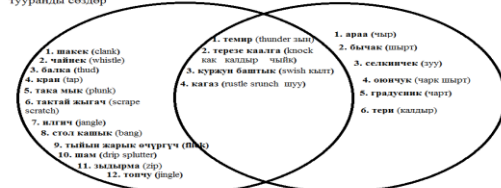
Англис жана кыргыз тилдериндеги колдонууга арналган техникалардан чыккан табыш тууранды сөздөр

ТТСтердин негизинде адам баласынын жашоо шартын, ага тиешелүү коомду дагы аныктаса болот. Англис тилиндеги келтирилген мисалдарда техниканын өнүккөн түрлөрүн көрсөк, кыргыз тилинде ага салыштырмалуу техниканын жайдан өнүгүүсүн көрдүк.

в) колдонууга арналган буюмдардан чыккан ТТСтер, *Jingle bells jingle bells jingle all the way* (J. L. Pierpont). Коңгуроо *шаңгыр- шаңгыр* кагылды (А. Акматалиев).

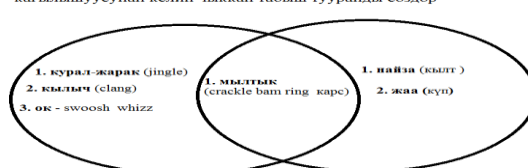
Англис жана кыргыз тилдериндеги колдонууга арналган буюмдардан чыккан табыш тууранды сөздөр

Биз караган эки тилде тең ар кандай буюмдардан чыккан табыштар өтө кеңири кездешкен. Англис тилинде технотөйрөдөгү буюмдардан чыккан дабыштар ашкана буюмдарын, техника каражаттарын, зер буюмдарын ж.б. сүрөттөсө, кыргыз тилиндеги селкинчек, ат жабдыктары, тери буюмдарынан чыккан ТТСтер кездешет. Бул өз кезегинде эки элдин жашоосунун өтө чоң айырмачылыгын көрсөтсө дагы ат жана ат жабдыктарына тиешелүү ТТСтер эки элдин окшоштугун белгилейт.

г) курал-жарактан чыккан ТТСтер, мисалы, *A bullet swooshed over my head* (D. Fraser), Ыргып кетти *кылт* этип, Эр Чубактын найзасы (Манас).

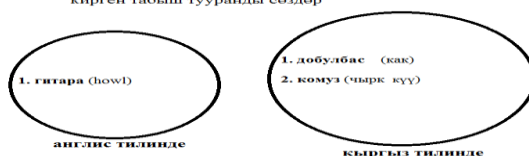
Англис жана кыргыз тилдериндеги курал - жарактын кагылышуусунан келип чыккан табыш тууранды сөздөр

Технотөйрөнүн курал – жарактардан чыккан ТТСтерди анализге алганда англис тилинде мылтык, ок, кылыч, ал эми кыргыз тилинде темир, таяк, мылтык, найза буюмдары кездешкен. Кыргыз жана англис тилиндеги курал – жарактар окшош деңгээлде колдонулаарын белгилесек болот.

д) музыкага тиешелүү ТТСтер, мисалы, *The guitars were howling, and the drums pounding, and everyone was dancing.* (P. G. Wodehouse), Ач айкырык чуу салып, доолбасты *каккылап* (Манас).

Англис жана кыргыз тилдериндеги "музыка" категориясына кирген табыш тууранды сөздөр

Колдонулган мисалдарга таянып, англис тилинде гитаранын ойнолушу, гитаранын үнү маанисинде, ал эми кыргыз тилинде комузда жана добулбаста ойноо ТТСтери колдонулган. Мунун өзү эки элдин жашоосундагы музыка маданиятындагы өзгөчөлүктөрдү айгинелейт.

XV—XVI кылымдардагы Улуу Британиядагы өнөр жай революциясы эң маанилүү деп эсептелип, 1780-жылдардан 1830-40-жылдарга чейинки мезгилдерде британ экономикасынын агрардык-феодалдык коомдон индустриалдык-капиталисттикке коомго өтүшүнө салым кошкон. Өлкөдө көптөгөн заводдор жана фабрикалар ачыла баштаган. Булар — токуу фабрикалары, айнек заводдору, пахта өнөр жайы ж.б. өнүккөн. XVIII кылымдын аягында Англия дүйнөдөгү эң ири деңиз жана колониялык державага айланган. Бул жагдайлар технотөйрөдөгү ТТСтердин пайда болушуна таасирин тийгизген.

3.3. Англис жана кыргыз тилдериндеги табиятчөйрөдөгү табыш тууранды сөздөргө лексика-семантикалык анализ жүргүзүү. Англис жана кыргыз тилдериндеги табиятчөйрөдөгү ТТСтерди лексика-семантикалык анализ жүргүзүүдө, алар кийинки майда топторго бөлүндү:

а) суудан чыккан ТТСтер, But then she heard how the ocean was *whooshing* (S. King), *Буркулдаган* дарыя көбүгүн чачып, эч нерседен кабарсыз агып жатты (Ч. Айтматов).

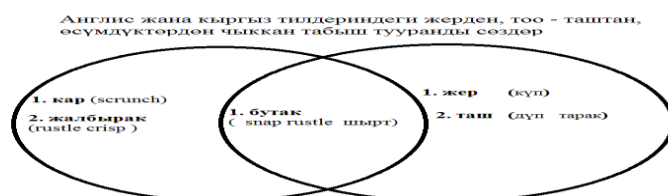
Англис тилиндеги суудан чыккан ТТСтер океанга жана суунун чачыроосуна байланышса, кыргыз тилиндеги суудан чыккан ТТСтер суунун, дарыянын жай жана ылдам агысуу менен тыгыз байланышкан.

б) шамалдан, жаандан, чагылгандан чыккан ТТСтер, мисалы, A mild breeze *rustled* the curtains (L. Carroll), Тышка чыксам, күн кечээндөп чыкылдаган аяз бети колду каарыса, шамалдын *шуулдаганы* койнуңа кирет ко ичиркентип (П. Казыбаев).

Англис жана кыргыз тилдериндеги шамал, суу, чагылгандан чыккан ТТСтер анализденип, британ элинде жамгырга көбүрөөк маани берээрин көрдүк. Улуу Британиянын бирден – бир өзгөчөлүктөрүнүн бири, бул анын аба – ырайы, тактап айтканда жаан- чачындардын жана тумандын ар дайым болуп туруусу. Нымдуулуктун жогорку деңгээли, өлкөнүн деңиздер эле эмес океандар менен курчалып тургандыгында, ошол себептүү Тумандуу Альбиондун жашоочулары ар дайым кол чатыр көтөрүп жүрүшөт.

в) жерден, өсүмдүктөрдөн, тоо- таштан чыккан ТТСтер, мисалы, *We scrunched the snow under our feet* (M. Twain), Бир маалда аянтчамдын суу жак чекесинин бир бөлүгү күп деп көчүп, алдыдагы агып жаткан сууга түшкөндөй болду (К. Эсенкожоев).

Англис тилине салыштырмалуу кыргыз тилинде колдонулган ТТСтер тоо ташка көп арналган.

3.4. Англис жана кыргыз тилдериндеги зоочөйрөдөгү табыш тууранды сөздөргө лексика-семантикалык анализ жүргүзүү. Англис жана кыргыз тилдериндеги зоочөйрөдөгү табыштарды билдирген бирдиктерге лексика-семантикалык анализ жүргүзүүдө, ТТСтер төмөндөгүдөй категорияларга бөлүндү:

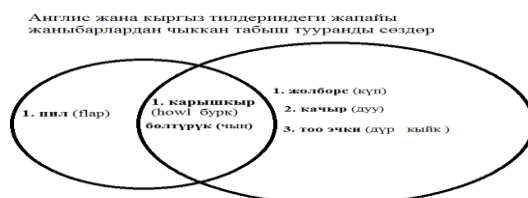
а) **үй- жаныбарларынан чыккан ТТСтер**, мисалы, *Instead you will just be teaching your dog to bark on voice command and with a tiny inconspicuous hand signal* (N. Horsburg), Эшиктен *борсулдан* үргөн Акжолтойдун үнү угулду (К. Омуркулов).

Эки тилдеги үй - жаныбарларына тиешелүү ТТСтерди карап чыгып төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик: 1) англис тилинде итке жана мышыкка көп басым жасалган жана аларга тиешелүү ТТСтер көп экенин белгиледик;

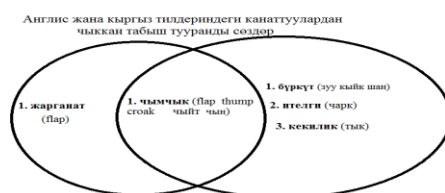
2) кыргыз тилинде биринчи тилкеде ат, жылкыга тиешелүү ТТСтер болсо, андан кийинкиде тепкичте, уй, кой жана эчкиге тиешелүү ТТСтер көп кездешкен; 3) ТТСтердин колдонулушуна карай жашоочулардын социотурмушун, калыптанган жашоо стилин көрсөк болот.

б) жапайы жаныбарлардан чыккан ТТСтер; мисалы, Wolves *howled* in the distance as we walked through the forest at night (J. London), Ийинден алыс узабай, суурлар турат *чыңкылдап* (А. Акматалиев).

Анализдин негизинде кыргыз тилинде англис тилине салыштырмалуу жапайы чөйрө менен адамдардын ортосунда байланыш көбүрөөк экенин көрсөк болот.

в) канаттуулардан чыккан ТТСтер, мисалы, His voice was hoarse as a raven's *croak* (J. London), ...кара шумкар тике качырып, топту жарып өтүп, кайра «зуу-зуу» этип, асманга атып чыгат... (Т. Касымбеков).

Кыргыз тилинде англис тилине салыштырмалуу «бүркүттүн» кыймыл –аракетине байланыштуу ТТСтер кеңири колдонулган.

г) курт-кумурска, жерде сойлоп жана сууда жүрүүчүлөрдөн чыккан ТТСтер, мисалы, There were mosquitoes *buzzing* around in our tent all night, so I couldn't sleep very well (В. Аракин), *Дуулдаган* аарылар тобу менен ары-бери бир нерсени кайтаргандай уча берди (Т. Нурманбетов).

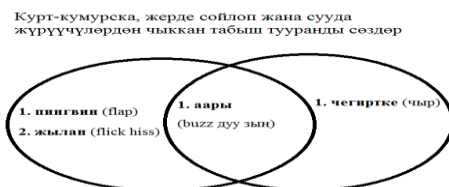

Таблица 3.5.1.- Анализге катышкан ТТСтердин проценттик көрүнүшү.

№		Англис тилинде		ТТСтер % менен	Кыргыз тилинде		ТТСтер % менен
		Бирдик	мисал		Бирдик	мисал	
1	Антропчөйрө	46	94	33%	31	80	29,8%

2	Техночөйрө	53	85	38,1%	31	48	29,8%
3	Табиятчөйрө	19	33	13,6%	20	35	19,2%
4	Зоочөйрө	21	48	15,1%	22	31	21,1%
	Баардыгы	139	260		104	194	

3.5. Англис жана кыргыз тилдериндеги табыш тууранды сөздөрдү лексика-семантикалык таблицага жайгаштыруу. Кыргыз жана англис тилдериндеги ТТСтер жазма адабий тилде тике жана кыйыр метафоралык маанилерин анализге алынган мисалдардан көрдүк. ТТСтердин семантикалык көп кырдуулугу кайчылаш, кош маанилеринде болуп, бир эле ТТС бир нече үн чөйрөсүндө (антропочөйрөдө, табиятчөйрөдө, техночөйрөдө, зоочөйрөдө) кездешкен. Биз түзүп чыккан таблицаларда ТТСтердин көп кырдуу семантикалык өзгөчөлүктөрү көрсөтүлгөн. Таблицада 100 дөн ашык ТТСтер киргизилген, авторефератка эки ТТСти мисал катары келтиребиз:

№	ТТС	Техночөйрө	Табиятчөйрө	антропочөйрө	Зоочөйрө	кошумча мааниси
1	Buzz	унаанын, учактын дүрүлдөөсү, эшиктин коңгуроосу		адамдардын сүйлөшүүсү, күүлдөөсү	курт-кумурсканын, аарынын учуусу	
2	Зың	иштелип жаткан темирдин үнү, бир нерсе менен катуу чаап жиберүү	шамалдын жүрүшү, шуулдашы, улушу	ырдоо, кыңылдап ырдоо	аарынын зыңылдап учуусу	бир нерсеге башын оорутпоо, теңине албоо, өзүн алда канча күчтүү сезүү

3.6. Эксперимент: реципиенттердин табыштарды кабыл алуу өзгөчөлүктөрү. Бизди курчап турган айлана – чөйрөдөгү дабыштардын ар түрдүүлүгү, адам баласынын маалыматты алууда жана берүүдө мааниси өтө чөн экенин биз жүргүзгөн анализдерден улам ынандык. Анализ Бишкек шаары, Баткен, Нарын, Ыссык - Көл, Ош, Талас облустарында жашаган жана эмгектенген калктын арасында кагаз жана интернет булактары аркылуу түзүлгөн тиркемелер аркылуу жазалган сурамжылоодон негизинде түзүлгөн. Биздин сурамжылоолор 2 бөлүктөн турат:

1. POLLIE тиркемеси аркылуу <https://pollie.app/6r2q6> сурамжылоодо эки суроо коюлган: 1) мен үчүн, үн - маалымат алуунун булагы; 2) маани бербейм. Сурамжылоого 80 адам катышып, 72 адам (90%) үн аркылуу маалымат алаарын белгилесе 8 адам 10 (90%) маани бербегенин айткан. Бул

сурамжылообуздун негизинде адам баласы үнгө ар дайым маани берет жана ал үндөргө кандайдыр бир деңгээлде реакция кылышаарын аныктадык;

2. GOOGLE FORM аркылуу

<https://docs.google.com/forms/d/1u04O1YaKi0y2wfZCzWKVRXStej53qVmbkP09PCFDdz8/edit>,

https://docs.google.com/forms/d/1-YhMV8wwVS9zkAmQLf5jGmkgkRH8Z_8tQMrtHW-Ryrg/edit.

аркылуу

жүргүзүлгөн сурамжылоонун негизги максаты реципиенттин үндөргө болгон реакциясын аныктоо жана анын негизинде, табыштарды кабыл алуудагы семантикалык талаа түзүү болуп саналат.

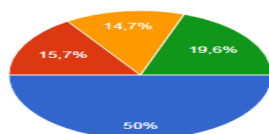
Сурамжылоого таянып, кийинки жыйынтыктарга келдик: 1) адам баласын дүйнөнү көпчүлүк учурда үн аркылуу кабыл алат; 2) адам баласын үн ар дайым коштоп жүрөт; 3) кээ бир үндөр адам баласына тааныш болсо да же тааныш болбосо да ага көпчүлүк учурда маани берээрин далилдедик.

GOOGLE FORM аркылуу сурамжылоо кыргыздардын жана британдыктардын жоопторунун негизинде чогултулду. Кыргыздардан 105 реципиент катышса, британдыктар 94 адамды түздү.

11. Сиз кайсы табышка, үнгө көбүрөөк маани бересиз?

 Копировать

102 ответа

● Жаныңызда болуп жаткан табыштарга, үндөргө
● Сиз жакшы көрүп жасаган нерселерден чыккан табыштарга, үндөргө (хобби)
● Сиз тааныган үндөргө
● Сизге тааныш эмес үндөргө

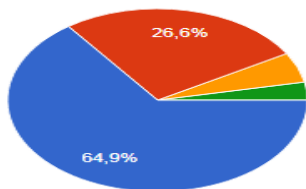
3.5.1. Сүрөт. Кыргыз реципиенттин табыштарга болгон реакциясы.

Сурамжылоолорго 102 реципиент катышып, 50 % (51 адам) жанында болуп жаткан үнгө маани беребиз дешсе, 19.6% ти (20 адам) тааныш эмес үндөргө, 15.7% (16 адам) жакшы көрүп жасаган нерселерден чыккан табыштарга, 14.7% ти (15 адам) тааныган үндөргө маани берерээрин белгилеген.

11. What sounds are often paid attention by you?

 Копировать

94 ответа

● Sounds that surround me
● Object sounds that I enjoy doing (hobby)
● Sounds that I recognize
● Sounds that I don't recognize

3.5.2. Сүрөт. Кыргыз реципиенттин табыштарга болгон реакциясы.

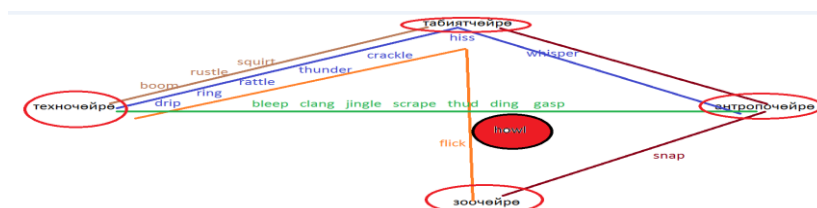
Сурамжылоолорго 94 реципиент катышып, 64.9% ти (61 адам)) жанында болуп жаткан үнгө маани беребиз дешсе, 26.6% ти (25 адам) жакшы көрүп жасаган нерселерден чыккан табыштарга, 5.3% (5 адам) өзүнө тааныш үндөргө маани беришсе, 3.2 % (3 адам) өзүнө тааныш эмес дабыштарга маани беребиз дешкен.

Табыштарды кабыл алууда горизонталдуу жана вертикалдуу семантикалык талаада карап келишсе, биз эмгегигибизде горизонталдуу кыймылдагы семантикалык талааны сунуштайбыз.

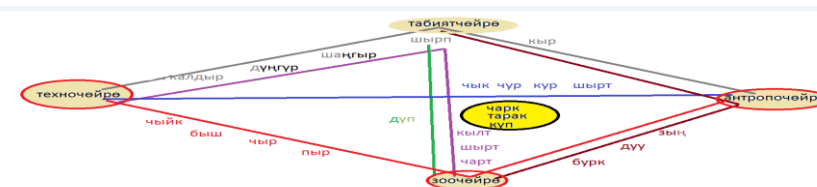

3.5. 3. Сүрөт. Реципиенттин табышты кабыл алуудагы семантикалык талаасы.

Бул моделдин борборунда маалымат кабыл алуучу катары «реципиент» берилген жана жакынкы периферияда «учурдагы угулуп жаткан табыштар», ортонку периферияда «реципиент жакшы көрүп жасаган нерселердин кагылуусусунан келип чыккан табыштар», алыскы периферияда «реципиентке тааныш болгон нерселерден, жаныбарлардан жана кубулуштар чыккан табыштар» болсо, ыраактагы периферияда «реципиентке тааныш болбогон нерселерден, жаныбарлардан жана кубулуштар чыккан табыштар» жайгаштырылган. Биз кыймылдагы семантикалык талааны сунуштайбыз анткени, жашоо – кыймыл демекчи, талаанын ар бир баскычы реципиенттин жашоо стилине, дүйнө таанымынын өзгөрүшүнө, коомуна жараша өзгөрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ.

3.5.4. Англис тилиндеги ТТСтердин семантикалык талаада жайгашуусу

3.5. 5. Кыргыз тилиндеги ТТСтердин семантикалык талаада жайгашуусу.

ТТСтерди семантикалык талаага жайгаштырууда, алардын лексика-семантикалык көп кырдуулугун көрдүк. Кыргыз жана англис тилдеринде табыштарды кабыл алууда техночөйрө, табиятчөйрө, антропочөйрө

байланыштырган ТТСтер болсо, кыргыз тилинде табиятчөйрө менен зоочөйрөнү байланыштырган ТТСтер болгону менен англис тилинде биз караган мисалдардан көрө алган жокпуз. Техночөйрө, зоочөйрө, антропочөйрө кыргыз тилинде жалпы ТТСтер менен сүрөттөлсө, англис тилинде биз карап чыккан мисалдарда болгон эмес.

ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАР

ТТС - бул мыйзам ченемдүү жана эрксизден чыккан фонетикалык акустикалык денотаттын белгилери менен сөздөрдүн фонемасынын ортосундагы байланыш болуп саналат. ТТС – ар бир элдин акустикалык, психосоциалдык өзгөчөлүктөрүнөн, маданиятынан, дүйнө таануусунан, адамга тиешелүү болгон коомдук бирикмелеринен, ооздун сүйлөө табиятынан көз каранды.

1. Адамды ар дайым дабыштар курчап турат жана алар тилдин каражаттары катары колдонулат. ТТСтер экспрессивдик, эмоцианалдык, стилистикалык потенциалдары тилдин өнүгүүсүндө орду чоң.

2. ТТСтер англис жана кыргыз тилдеринде психоакустикалык, семантикалык, структуралык өзгөчөлүктөрү аркылуу айырмаланганы менен аларга бир катар орток милдеттер мүнөздүү.

-Үн сүрөттөө милдети - элдин маданиятын, баалуулуктарын, психоакустикалык өзгөчөлүктөрүн эске алып, ТТСтер үндү сүрөттөө менен гана чектелбестен, белгилүү бир объектти же абалды дагы сүрөттөйт.

-Мүнөздөө милдети – ТТСтер сөз болуп жаткан объект жөнүндө маалыматты аныктоого жардам берет. Бул учурда реципиенттин экстралингвистикалык жана салыштырып мүнөздөө тажрыйбаларынан көз каранды болуп, объектинин касиеттерин, сапаттарын ачып көрсөтүүдө колдонулат.

-Таасирлентүү милдети- ТТСтер текстте эмоцианалдык таасирди күчөтүүгө колдонулушу мүмкүн.

-Жөнөкөйлөштүрүү милдети – тилдин жөнөкөйлөтүлгөн бир түрү болуп саналат. ТТСтерди колдонуу жаңы тили чыгып келе жаткан бала менен чон кишинин ортосундагы оозеки байланышка мүнөздүү өзгөчөлүк болуп саналат.

-Тил каражаттарын үнөмдөө милдети- ТТСтер бир эле учурда табышты мүнөздөйт жана кыймыл-аракетти билдирет.

-Эстетикалык жана экспрессивдик милдети - ТТСтер көркөм образды түзүү үчүн күчтүү каражат болуп саналат. Көбүнчө ТТСтер салыштыруу жана метафоралык стилдик өзгөчөлүктөргө ээ болуп, баяндамачынын сөз каражаттарына болгон мамилесин билдирет. Көркөм иш алкагында эмоционалдуулук, баа берүүчүлүк, билдирүү субмилдеттерин белгиледик.

3. ТТСтердин вариативдүүлүгү кыргыз жана британ элдеринин социалдык өзгөчөлүктөрү, маданияты, жашоо образы жана дүйнө таанымы менен тыгыз байланышкан. ТТСтер акустикалык сигналдар катары колдонулуп адамдын аң-сезимине универсалдуу, улуттук, социалдык жана жеке таасир этет. ТТСтердин уникалдуулугу аларды кабыл алууда реципиенттин жыныс, жаш курак, коомдогу жана менталдык өзгөчөлүктөрүнөн көз каранды экендигинде. Биздин сурамжылоолорго ылайык адамдардын көпчүлүгү маалыматты угуу аркылуу жана баардык үндөргө кандайдыр бир деңгээлде реакция кылаарын далилдедик.

4. Лингвисттер көптөгөн анализдердин негизинде ТТСтерди ар кандай семантикалык талааларга жайгаштырып келишкен. Биздин илимий эмгекте горизанталдык кыймылдагы семантикалык талааны сунуштайбыз. Реципиент семантикалык талаанын борборунда, ага жакын чыккан үндөр, ага жаккан үндөр жакынкы периферияда, ортонку периферияда реципиентке тааныш үндөр, жана алыскы периферияда ага тааныш эмес үндөр жайгашкан.

5. ТТСтер англис жана кыргыз тилдеринде адабий чыгармаларда, интернеттен алынган чыгармаларда, гезит булактарында, балдарга арналган чыгармаларда, эпостордо, табышмактарда абдан кеңири колдонулган. Колдонулган ТТСтердин негизинде алар: техночөйрө, табиятчөйрө, антропочөйрө, зоочөйрө топторуна бөлүнгөн.

6. ТТСтер контексте семантикалык катмарлануу, маалыматты концентрациялоо, ассоциативдик сигналдардын бүтүндөй спектрин жаратуу, метафоризациялануу, семантикалык кош пландуулукка ээ. 103 ТТСтер талдоого алынган жана тике маанисине кошумча болуп метафоралык маанилеринде колдонулганы ачыкталган.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ ТӨМӨНКҮ ЭМГЕКТЕРДЕ ЧАГЫЛДЫРЫЛГАН:

1. Мамытова, А. К. К вопросу о природе звука и его восприятие [Текст] / А. К. Мамытова // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. Сер. 5. – 2010. – Вып. 4. – С. 215-219.

2. Мамытова, А. К. Способы изображения звука в художественном тексте [Текст] / А. К. Мамытова // Тилтаным ин-т языкознания им. А. Байтурсынова. – Алматы, 2012. – № 2 (46). – С. 132-138.

3. Мамытова, А. К. Lexical classification of onomatopoeic words [Текст] / А. К. Мамытова // Вестн. Кырг. гос. ун-т им. И. Арабаева. – 2014. – Вып. 13. – С. 107-111.

4. Мамытова, А. К. Англис жана кыргыз тилдериндеги табыш тууранды сөздөрдүн жасалышы [Текст] / А. К. Мамытова // Вестн. Кырг. гос. ун-т им. И. Арабаева. – 2014. – Вып. 13. – 111-115-б.

5. Мамытова, А. К. Англис жана кыргыз тилдериндеги балдар поэзиясы дискурсундагы ономатопеянын колдонулушу [Текст] / А. К. Мамытова // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2014. – Вып. 1. – С. 159-163.
6. Мамытова, А. К. Кыргыз жана англис тилдериндеги табыш тууранды этиштерди которуудагы өзгөчөлүктөр [Текст] / А. К. Мамытова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2019. – Вып. 9. – С. 194-198.
7. Мамытова, А. К. «Үнчөйрөсү» түшүнүгү жана анын текстте которуудагы ыкмалар [Текст] / А. К. Мамытова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2019. – Вып. 9. – С. 182-186.
8. Мамытова, А. К. Дүйнө таанууда тилдеги үн каражаттарынын ролу [Текст] / А. К. Мамытова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2019. – Вып. 10. – С. 232-237.
9. Мамытова, А. К. Дүйнө таанууда табыш тууранды этиштердин семантикалык талаасы [Текст] / А. К. Мамытова // Вестн. Кырг.-Рос. Славян. ун-т. – 2022. – Т. 22, вып. 6. – С. 68-73.
10. Мамытова, А. К. Кыргыз жана англис тилдериндеги табыш тууранды лексиканын семантикалык жана структуралык өзгөчөлүктөрү [Текст] / А. К. Мамытова // Вестн. Кырг.-Рос. Славян. ун-т. – 2022. – Т. 22, вып. 6. – С. 63-68.

Мамытова Асель Казыбековнанын 10.02.20. - тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча “**Англис жана кыргыз тилдериндеги табыш тууранды сөздөрдүн лексика - семантикалык өзгөчөлүктөрү**” аттуу филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндү сөздөр: табыш тууранды сөздөр (ТТС), идеофондор, антропочөйрө, техночөйрө, зоочөйрө, табиятчөйрө, семантикалык талаа, улуттук өзгөчөлүктөр, реципиент, гомогендер, гетерогендер

Изилдөөнүн объектиси англис жана кыргыз тилдеринин жандуу жана жансыз мейкиндигиндеги ТТСтер.

Изилдөөнүн предмети - англис жана кыргыз тилдериндеги ТТСтердин лексика – семантикалык өзгөчөлүктөрү.

Изилдөөнүн максаты - эки тилдеги ТТСтерди ар кандай чөйрөлөрдө (антропочөйрө, техночөйрө, табиятчөйрө, зоочөйрөлөр) топтоштуруу, алардын адамдын аң-сезимине өзгөчө таасирин аныктоо, семантикалык талааларды түзүү, троптук жана стилдик каражаттарын ачыктоо.

Иште коюлган максаттарды ишке ашырууда, универсалдуу, жалпы илимий таанып билүү, жандаштырма, типологиялык, социолингвистикалык анализ, статистикалык, стилдик анализ **методдору колдонулду**.

Алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы катары ТТСтердин эстетикалык, экспрессивдик стилистикалык касиеттери мүнөздөлүп, алардын тилдин өнүгүү процессине жана адамдын аң-сезимине өзгөчө таасири аныкталды; эки тилдин ТТСтери жаңыча топтоштурулду жана алардын колдонулушу сыпатталды; ТТСтердин психикоакустикалык бөтөнчүлүктөрүнө карабастан алардын жалпы касиеттери тастыкталды; ТТСтердин вариативдүүлүгү англис жана кыргыз тилдерин пайдалануучулардын улуттук, социалдык жана жекече көз караштарына багынычтуулугу көрсөтүлдү; ТТСтердин семантикалык талааларынын түзүлүшү, алардын колдонулушундагы троптордун, стилистикалык фигуралардын кызматтары сыпатталды; ар кандай чөйрөлөрдө үндөрдү кабыл алуу өзгөчөлүктөрүн аныктоо максатында эксперименттер жүргүзүлдү.

Колдонуу деңгээли жана областы. Изилдөөдөн алынган натыйжалар лексикология, морфология, синтаксис, этнолингвистика, когнитивдүү лингвистика, көркөм текстке лингвистикалык илик жүргүзүү, котормо теориясы жана практикасы өндүү дисциплиналар боюнча салыштырууга багытталган изилдөөлөрдө, типтүү жана жумушчу программаларды, окуу куралдарын даярдоодо теориялык материал иретинде колдонууга сунушталат.

РЕЗЮМЕ

диссертационного исследования Мамытовой Асель Казыбековны на тему **“Лексико-семантические особенности звукоподражательных слов в английском и кыргызском языках”** на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20- сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: звукоподражательные слова (ЗПС), идеофоны, антропосфера, техносфера, зоосфера, природосфера, семантическое поле, национальные особенности, реципиент, гомогены, гетерогены

Объект исследования. Звукоподражательные слова в английском и кыргызском языках в живом и неживом пространстве.

Предмет исследования. Лексико-семантические особенности звукоподражательных слов в английском и кыргызском языках.

Цель исследования: проведение анализа лексико-семантических особенностей ЗПС в кыргызском и английском языках в акустических сферах (антропосфере, техносфере, природосфере, зоосфере) и создание семантического поля по особенностям восприятия реципиента.

Для достижения поставленной цели в работе были использованы следующие **методы исследования:** универсальные методы, методы общенаучного познания, сравнительно-сопоставительный метод, социолингвистический анализ, метод статистического анализа, стилистический анализ.

Полученные результаты и их новизна. Охарактеризованы эстетические и выразительно-стилистические свойства ЗПС в двух языках; определено их особое влияние на процесс языка и сознание людей; проведена классификация ЗПС и описано их употребление в различных сферах общения; доказано, что, несмотря на психоакустические различия ЗПС английского и кыргызского языков, им свойственны общие признаки; продемонстрирована зависимость вариативности ЗПС от национального, социального и индивидуального мировоззрения носителей английского и кыргызского языков; всесторонне описано строение семантических полей ЗПС и роль тропов и стилистических фигур в их употреблении; проведен эксперимент на предмет установления восприятия звуков в различных сферах.

Область применения. Результаты и выводы исследования можно использовать на лекционных курсах и семинарах и в качестве теоретического материала при составлении типовых и рабочих программ, учебных пособий в таких дисциплинах, как лексикология, морфология, синтаксис, этнолингвистика, когнитивная лингвистика, лингвистическое исследование художественных текстов, теория и практика перевода.

SUMMARY

of Mamytova Asel Kazybekovna's dissertation thesis entitled "Lexical and Semantic Features of Onomatopoeic Words in English and Kyrgyz languages" submitted for awarding the degree of candidate of philological sciences 10.02.20-comparative - historical, typological and contrastive linguistics

Key words: onomatopoeic words, ideophones, anthroposphere, technosphere, zoosphere, natureosphere, semantic field, national features, recipient, homogenes, heterogenes

The object of the research: onomatopoeic words in English and Kyrgyz languages in live and inanimate space

The subject of the research: lexical and semantic features of onomatopoeic words in English and Kyrgyz languages.

The aim of the study: to analyze lexical and semantic features of onomatopoeic words in the Kyrgyz and English languages in the acoustic spheres (anthroposphere, technosphere, natural sphere, zoosphere) and to create a semantic field according to the characteristics of the recipient's perception.

To achieve this goal, the following **research methods** were used in the work: universal methods, qualitative research method, comparative method, sociolinguistic analysis, statistical analysis, stylistic analysis.

The obtained findings and their novelty.

The aesthetic and expressive stylistic features of the onomatopoeic words in two languages have been characterized, their special influence on the language development process and people's consciousness has been determined; the classification of onomatopoeic words has been carried out and their usage in various areas of communication (in anthro-, techno -, nature-, and zoospheres) has been described; despite the psychoacoustic differences of onomatopoeic words in English and Kyrgyz, their common features have been revealed; the dependency of the variability of onomatopoeic words on national, social and individual worldview of speakers of English and Kyrgyz languages has been revealed; the formation of the semantic fields of onomatopoeic words and their roles as tropes and stylistic figures in the utterance have been described; survey for identifying the perception of sounds in various spheres have been conducted.

Scope: the findings and conclusions of the research can be applied in such courses as Lexicology, Semasiology, Morphology, Syntax, Ethnolinguistics, Cognitive Linguistics, Linguistic research of literary texts, Theory and Practice of Translation.

Формат 60x84 1/16. Офсеттүү басып чыгуу
Офсеттик кагаз. Көлөмү 1,5 п.л.
Тираж 100 экз.

Ж.И. «Сарыбаев Т.Т.»
Типографиясында басылып чыкты
720040, Бишкек ш., Манас көч, 101.
+996 708 05 83 68